

ПРАВО

Теорія та історія держави і права

УДК 340(477)

Іван Мищак *

**ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА КОМІСІЄЮ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ
ЗАХІДНОРУСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА ВУАН**

У статті проаналізовано діяльність Комісії для виучування історії західноруського та українського права Всеукраїнської академії наук щодо дослідження державно-правової спадщини українського козацтва. Доведено, що Комісія розглядала українське право не як частину російського права, а як цілком самостійне явище.

Ключові слова: Комісія для виучування історії західноруського та українського права, українське право, правова наука, козацтво, архів.

Мищак И. Н. Исследование государственного-правового наследия украинского казачества Комиссией по изучению истории западнорусского и украинского права ВУАН.

В статье проанализирована деятельность Комиссии по изучению истории западнорусского и украинского права Всеукраинской академии наук относительно исследования государственного-правового наследия украинского казачества. Доказано, что Комиссия рассматривала украинское право не как часть российского права, а как вполне самостоятельное явление.

Ключевые слова: Комиссия по изучению истории западнорусского и украинского права, украинское право, правовая наука, казачество, архив.

Myshchak I. M. Research in Ukrainian Cossacks' State and Legal Heritage by the Commission for Study of West-Russian and Ukrainian Law History of the All-Ukrainian Academy of Sciences.

The activity of the Commission for Study of West-Russian and Ukrainian Law History of the All-Ukrainian Academy of Sciences concerning the research of Ukrainian Cossacks' state and legal heritage has been analyzed in the article. As a result it has been established by the author that the Commission considered Ukrainian law as not like a part of Russian Law, but as an autonomous phenomenon.

Keywords: Commission for Study of West-Russian and Ukrainian Law History, Ukrainian law, legal science, Cossacks, archive.

Постановка проблеми. Українська академія наук (далі – УАН), створена в 1818 р. за указом гетьмана П. Скоропадського, започаткувала українську національну академічну традицію на території Наддніпрянської України. До того часу окремі українські науковці, чий погляд виходив за межі або прямо суперечили офіційній науковій доктрині Російської імперії, могли друкувати їх лише за кордоном, зокрема в працях Наукового товариства ім. Шевченка, яке діяло у Львові. У свою чергу, після заснування УАН до її діяльності активно долучилися вчені Західної України, тим самим реалізуючи на практиці ідеї соборності української наукової спільноти.

Після поразки українських визвольних змагань і встановлення на українських землях радянської влади УАН продовжувала діяти, ставши на той час авторитетною науковою інституцією. З огляду на це радянська влада, яка ще не почувалася досить впевнено на українських землях і намагалася загравати до національних почуттів українців, не наважилася розпустити Академію, проте всіляко намагалася пристосувати її до власних потреб. Як наслідок, УАН було реорганізовано у Всеукраїнську академію наук (далі – ВУАН) та підпорядковано Наркомату освіти, яке, оперуючи бюджетними коштами, змогло визначати «потрібні» напрямки наукових досліджень та затверджувати штат співробітників з огляду на їхню лояльність до радянської влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремих питань діяльності Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН торкалися у своїх працях Б. М. Бабій,

Т. І. Бондарук, Т. В. Вересовська, Л. В. Матвеева, Л. О. Окиншевич, Н. Д. Полонська-Василенко, І. Б. Усенко та інші дослідники. Разом із тим окремі напрямки діяльності Комісії й досі залишаються маловідомими та потребують комплексного дослідження.

Метою статті є аналіз наукової діяльності Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН щодо дослідження державно-правової спадщини українського козацтва.

Виклад основного матеріалу. Питання необхідності вивчення історії та правової спадщини на українських землях неодноразово ставилося з перших днів утворення Академії. Із цією метою при її соціально-економічному відділі було створено академічну кафедру західноруського та українського права, а також Комісію для виучування звичаєвого права й Комісію для виучування західноруського та українського права [1, с. 11]. Остання була створена 27 січня 1919 р. (очолив її Ф. В. Тарановський), проте так і не змогла налагодити ефективної роботи та тривалий час балансувала на межі розпуску. Початок повноцінної діяльності Комісії пов'язують із діяльністю М. П. Василенка, якого 26 липня 1920 р. було обрано академіком УАН. Академік М. П. Василенко активно взявся за організацію роботи Комісії, увівши до її складу В. І. Щербину, С. М. Іваницького-Василенка та П. К. Бонташа. У 1921 р. склад Комісії було знову доповнено – до неї увійшли І. І. Мінаков, І. Ю. Черкаський, Л. О. Окиншевич та І. М. Белінський, а в 1922 р. – С. Г. Борисенко та Г. Л. Попов [2, с. 15]. Завдяки цьому Комісія отримала «друге дихання» та розпочала активну роботу.

Із приходом М. П. Василенка Комісія, яка до того головну свою роль вбачала в підготовці до друку пам'яток права, посилила наукову роботу. На той час певною мірою було опрацьовано документи Генерального військового суду та полкових судів Лівобережної України XVII – XVIII ст. У свою чергу, М. П. Василенко вбачав головним завданням Комісії розроблення недосліджених пам'яток права Литовської, Польської доби та Гетьманщини, оскільки, за його словами, до 1918 р. дослідження історії права проводилося лише зусиллями університетських вчених відповідно до вимог університетського викладання курсу, в якому не було місця для окремого литовсько-руського чи українського права. Вчений робить висновок про те, що державний та соціально-економічний розвиток на московських і українських землях упродовж століть був різним, а «західно-руське право – це не тільки частина «руського» права, а право самостійне». Саме в контексті самостійності цього права й необхідності його вивчення спрямовувалася робота Комісії [3, с. V–VI].

Така діяльність Комісії не викликала захоплення в радянських функціонерів від науки, тож скорочення штатів, яке відбулося в Академії навесні 1922 р., боляче вдарило по Комісії для виучування західноруського та українського права. В її складі залишили лише одного штатного співробітника Л. О. Окиншевича, а всі інші члени Комісії, у тому числі й голова М. П. Василенко, надалі працювали в ній безоплатно. Лише в 1924 р. для Комісії виділили ще одну штатну посаду, її обійняв С. М. Іваницький. (До речі, Л. О. Окиншевич та С. М. Іваницький працювали штатними співробітниками Комісії упродовж усього подальшого періоду її діяльності, усі інші співробітники перебували поза штатом) [7, с. XII]. Крім того, до цькування членів Комісії долучилася й ДПУ, співробітниками якої упродовж літа – осені 1923 р. були заарештовані М. П. Василенко, член Комісії, директор Київського архіву давніх актів В. О. Романовський, колишній співробітник Комісії П. П. Смирнов та ін. [1, с. 19]. Звісно, говорити в таких умовах про якусь системну роботу не доводиться. Загалом упродовж першої половини 1920-х років, незважаючи на пріоритетність вивчення правових пам'яток козацької доби, вдалося лише фрагментарно опрацювати окремі теми. Серед них слід відзначити наукові розвідки щодо фінансів Гетьманщини (автор – І. І. Мінаков), статей Б. Хмельницького (В. І. Щербина), Генеральної військової канцелярії України в 1722–1727 роках (Л. О. Окиншевич) [4, с. 3–4].

Новий етап у діяльності Комісії знову був пов'язаний з діяльністю М. П. Василенка. У порядку помилування у вересні 1924 р. перебування за ґратами для нього було замінено адміністративною висилкою до Оренбурга на три роки, проте на початку 1925 р. це рішення скасовано, а вченого звільнено, амністовано й поновлено в правах академіка [8]. Після повернення з ув'язнення М. П. Василенко одразу активно включається до роботи Комісії як її голова й редактор «Праць» (незмінним секретарем Комісії при ньому з 1922 р. був Л. О. Окиншевич), а також завідувач академічної кафедри. Крім того, він проводив іншу велику науково-організаційну роботу, будучи одночасно головою соціально-економічного відділу ВУАН та редактором його видань, головою Історичного товариства Несторалітописця, науковим експертом Народного комісаріату закордонних справ та ін.

Із 1925 р. Комісія розпочинає видання «Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права». До першого випуску «Праць» увійшли наукові розвідки, підготовлені в попередні роки. Усі вони були обговорені на засіданнях Комісії, і така практика стала традиційною для відбору матеріалів до друку. Уже в першому томі видання було вміщено дослідження С. Іваницького-Василенка «Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини» та «Державне землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині». Однак ці роботи були лише часткою з тих досліджень проблеми, які велися Комісією. Більш докладно про них свідчать матеріали обговорень наукових досліджень на засіданнях Комісії. Так, окрім надрукованих у першому випуску «Праць», упродовж 1921 – 1925 рр. було заслухано ряд доповідей І. І. Мінакова на тему «Фінанси Гетьманщини», В. І. Щербини «Статті Богдана Хмельницького», Л. О. Окиншевича «Генеральна військова канцелярія України за перших часів існування (1722 – 1727) та «Рада старшини на Гетьманщині» [3, с. 4]. При цьому Комісія започаткувала проведення відкритих засідань, на яких кожен охочий міг долучитися до обговорюваної доповіді та висловити власні критичні зауваження.

Варто відзначити, що члени Комісії також були зацікавлені в якнайширшому розповсюдженні збірника та реакції наукової спільноти на нього. З цією метою випуски «Праць» розсилалися до наукових бібліотек України, Росії та Білорусії, основних зарубіжних книгозбірень й окремо до академій наук. Також видання персонально надходило до тих науковців, хто займався профільною тематикою досліджень, при цьому не лише в СРСР, а й за кордоном. У свою чергу, члени Комісії на сторінках «Праць» вміщували рецензії на роботи, які так чи інакше стосувалися правової спадщини українських земель. Все це сприяло підвищенню якості наукових досліджень та ознайомленню наукової громадськості з діяльністю Комісії.

У 1925 – 1926 роках до роботи в Комісії було залучено нових фахівців, зокрема академіка ВУАН О. О. Малиновського, члена-кореспондента ВУАН М. О. Максимейка, проф. М. Є. Слабченка, Є. І. Шманкевича, О. С. Доброва, В. І. Новицького, М. Ф. Тищенка, а також аспіранта П. К. Сосенка [4, с. VIII], що істотно вплинуло на якісні й кількісні показники її роботи. Так, упродовж року (з 1 червня 1925 до 1 червня 1926 року) відбулося 38 засідань комісії (найбільша кількість з часу існування комісії), на яких обговорено нові наукові здобутки та рекомендовано їх до друку. Також упродовж першої половини 1926 р. до друку було здано другий випуск «Праць», до якого увійшла ґрунтовна праця Л. О. Окиншевича «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII вв.». Водночас на засіданнях Комісії було обговорено ряд інших досліджень правової спадщини українського козацтва, зокрема доповідь М. Є. Слабченка «Правний устрій Запоріжжя» та ін. [4, с. IX].

У 1926 р. вперше було виділено бюджетні кошти для відрядження співробітників Комісії для пошукової роботи в архівах (С. Г. Борисенка та Л. О. Окиншевича було відряджено до Москви, М. Ф. Тищенка до Харкова, І. Ю. Черкаського до Чернігова, а Г. Л. Попова до окружних міст Київщини) [5 с. VIII]. У наступні роки відрядження до архівів набули системного характеру. За результатами роботи в архівах співробітники Комісії подавали докладні звіти та робили доповіді на засіданнях Комісії. Крім того, було визнано за доцільне публікувати на сторінках «Праць» огляди архівних матеріалів. Так, уже в другому випуску «Праць» було вміщено «Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переховується у Древлехранилищі Московського Центрального Архіву (по 1 лютого 1926 року)», зроблений академіком О. Малиновським. Подібні огляди були своєрідним дороговказом для інших дослідників та полегшували їхню пошукову роботу.

Незважаючи на обмежене фінансування та певні організаційні перешкоди в діяльності Комісії, її робота в другій половині 1920-х років починає набувати більш чіткого та систематизованого характеру. Помітних змін зазнала і структура «Праць» Комісії. Значне місце в збірнику було відведено для розміщення полемічних матеріалів, критики й рецензій праць з історії права на українських землях, передусім зарубіжних. Разом із тим друкувалися найвагоміші наукові розвідки. Зокрема, у третьому випуску «Праць», що вийшов у 1927 р., було вміщено дослідження М. Є. Слабченка «Соціально-правова організація Січи Запорізької», а також М. Ф. Тищенка «Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в.» [5]. Обидві праці стали лише проміжним підсумком дослідження особливостей козацького права. Крім того, починаючи із третього випуску «Праць» було ухвалено рішення друкувати протоколи засідань Комісії, оскільки на них регулярно обговорювалися важливі теоретичні й методологічні аспекти роботи та висловлювалися зауваження й пропозиції щодо обговорюваних наукових праць. З огляду на це члени Комісії

вважали ці відомості своєрідною «поживою» для наукових дискусій, запрошуючи для участі в них представників інших наукових інституцій та окремих фахівців.

У четвертому та п'ятому випусках «Праць», що побачили світ у 1928 р., було надруковано дослідження І. Ю. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII в.в.». Це дослідження, над яким автор працював кілька років, досить прискіпливо обговорювалося на засіданнях Комісії, а в передмові до нього М. П. Василенко висловив ряд критичних зауважень, дискутуючи, зокрема, щодо доцільності запровадження терміну «громадський» окрім усталеного в науці «копний», систематизації й критеріїв аналізу окремих джерел тощо. Разом із тим характер полеміки доводить, що кожен член комісії мав право винести результати власного дослідження на розсуд громадськості, навіть якщо його висновки не поділялися головою Комісії чи іншими членами. Положення І. Ю. Черкаського були одним із численних науково обґрунтованих висновків про окремішність українського права від російського права. До речі, зникнення копного суду автор пов'язував із зовнішнім тиском, що чинився на українських землях адміністрацією імператриці Катерини II, хоча цей висновок, знову ж таки, заперечував і спростовував М. П. Василенко [6, с. VIII].

Шостий випуск «Праць», що вийшов у 1929 р., був ювілейним із нагоди 400-річчя видання Першого Литовського Статуту. Як наслідок, значний обсяг збірника відведено дослідженням Литовських Статутів. Водночас вивчення правових та державних інститутів Гетьманщини й надалі залишалось одним із ключових для членів Комісії. Зокрема, до випуску було включено працю М. Є. Слабченка «Паланкова організація Запорозьких Вольностей», яка стала черговим етапом його ґрунтового дослідження державно-правового устрою та фінансових інститутів запорізького козацтва. Крім того, у шостому випуску «Праць» було вміщено чергову наукову розвідку Л. О. Окиншевича про Генеральну раду на Україні-Гетьманщині у XVII – XVIII століттях [7]. Фактично ця робота, разом із попередніми дослідженнями, обґрунтувала функціонування ради як вищого державного інституту, наділеного широкими повноваженнями. Окреме наукове повідомлення (автор – І. Ю. Черкаський), присвячене судовій системі Гетьманщини, започаткувало ще один важливий напрям – дослідження судової системи як окремої гілки влади Козацької держави.

1929 р. став ювілейним – десятим – для існування Комісії. У зв'язку з цим Комісія підбила короткі підсумки своєї діяльності, які були окреслені в авторській статті секретаря Комісії Л. О. Окиншевича. Її було надруковано в шостому випуску «Праць» (у скороченому вигляді також французькою мовою) разом із переліком наукових праць членів Комісії за 10 років діяльності (1919 – 1928 рр.). Цей перелік виявився досить промовистим. Так, лише голова Комісії М. П. Василенко оприлюднив 26 наукових праць, а загалом її членами було до кінця 1928 р. видано понад 150 наукових праць, у тому числі кілька монографій [2, с. 18]. Понад 20 % цих праць були присвячені дослідженням державно-правової спадщини українського козацтва.

Однак 1929 р. став останнім роком відносно спокійної діяльності Комісії. У цьому році розпочалися арешти у справі «Спілки визволення України». На лаві підсудних опинилися, серед іншого, 15 співробітників ВУАН, у тому числі й член Комісії М. Є. Слабченко. Саме через включення його статті до сьомого випуску «Праць» весь випуск було знищено. Після цього членам Комісії вдалося підготувати та видати в 1930 р. восьмий випуск «Праць», в якому надруковано монографію Л. О. Окиншевича «Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ч. II. Рада старшини». Фактично вона стала продовженням монографії під назвою «Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.», що була надрукована у шостому випуску «Праць» [2, с. 18]. Восьмий випуск «Праць» і став для Комісії останнім.

Після судового процесу над «Спілкою визволення України» та ряду реорганізацій у структурі ВУАН навесні 1930 року Комісію було переіменовано на Комісію історії українського права, перед нею постали інші завдання, а на її членів почався тиск з боку партійних органів та керівництва академії. Уже в 1930-х роках більшість її колишніх членів була репресована. Як наслідок, численні наукові та археографічні проекти Комісії, окремі з яких перебували на завершальній стадії, так і не були реалізовані, а пріоритетним напрямком досліджень стали теми з історії селянського та робітничого руху, зв'язки українського народу з російським та інші, які цілком відповідали радянській науковій доктрині.

Висновки. Комісія для виучування західноруського та українського права стала однією з перших інституцій у складі УАН-ВУАН, яка поставила за мету систематичне вивчення та видання пам'яток українського права. Значна роль у її дослідженнях відводилася козацькому періоду та державно-правовим інститутам Гетьманщини. Необхідність таких досліджень

та археографічної роботи її члени обґрунтовували відсутність відповідних праць з історії українського права, а також фальсифікацією української історії права, яку російська імперська історіографія подавала як складову частину російського права. Завдяки працям членів Комісії було обґрунтовано наявність на українських землях багатьох правових інститутів і норм права, які органічно витікали з права Київської Русі та Великого князівства Литовського та активно застосовувалися в Українській козацькій державі – Гетьманщині – аж до скасування інституту гетьманства, Запорозької Січі та окремих козацьких вольностей наприкінці XVIII ст. Тим самим доведено, що право на українських землях розвивалося відокремлено від російського права аж до поширення на Україну правової системи Російської імперії, а державні інститути та правова система Гетьманщини були важливою складовою державотворчих устремлінь українського народу.

Список використаних джерел:

1. Академічна юридична наука / Укладачі: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1998. – 503 с.
2. Мищак І. М. Основні напрямки наукової діяльності Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН / І. М. Мищак // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – С. 14–18.
3. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. перший. – К., 1925. – 181 с.
4. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. другий. – К., 1926. – 307 с.
5. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. третій. – К., 1927. – 503 с.
6. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. четвертий. – К., 1928. – 255 с.
7. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. шостий. – К., 1929. – 512 с.
8. Рудько Сергій. Науково-організаційна діяльність М. П. Василенка в радянський період [Електронний ресурс] / Сергій Рудько. – Режим доступу: [file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/Nznuoai_2012_19_11%20\(2\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/Nznuoai_2012_19_11%20(2).pdf)

* Мищак Іван Миколайович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-організаційного відділу Інституту законодавства Верховної Ради України.

УДК 340.115

Ілля Шутак *

**КОЛІЗІЯ МІЖ ПРЕЗУМПЦІЄЮ НЕВИНУВАТОСТІ ГРОМАДЯНИНА
ТА ПРЕЗУМПЦІЄЮ ПРАВОТИ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО**

Висвітлено питання колізії між презумпцією невинуватості громадянина та презумпцією правоти поліцейського. Обґрунтовано, що внесення до Верховної Ради законопроекту про презумпцію правоти поліцейського може підготувати ґрунт для порушення прав людини і громадянина.

Ключові слова: юридична презумпція, презумпція невинуватості, презумпція правоти поліцейського, права людини, колізія.

Шутак І. Д. Коллизия между презумпцией невинности гражданина и презумпцией правоты полицейского.

Освещены вопросы коллизии между презумпцией невинности гражданина и презумпцией правоты полицейского. Обосновано, что внесение в Верховную Раду законопроекта о презумпции правоты полицейского может подготовить почву для нарушения прав человека и гражданина.